

TINTA INVISIBLE

Impressores valencianes a la col·lecció de la Biblioteca Històrica

Del 7 de març a l'11 d'abril de 2021. Diumenges, de 10 a 14 hores

Sala Duc de Calàbria. Biblioteca Històrica

ENTRADA LLIURE. AFORAMENT LIMITAT

MÉS INFORMACIÓ

Cesare Ripa, 1558-1622. Iconologia. In Venetis: Presso Cristiano Tomarini, 1646. Biblioteca Històrica, Universitat de València. BY-NC-ND

VNIVERSITAT ID VALÈNCIA **Servei de Biblioteques i Documentació** **Biblioteca Històrica**

 VNIVERSITAT ID VALÈNCIA **Centre Cultural**

www.uv.es/bibliotecahistorica

INTRODUCCIÓ

Amb motiu del **Dia Internacional de les Dones**, la Biblioteca Històrica ha organitzat una microexposició sobre **dones impressores valencianes** amb dos objectius principals: d'una banda, **posar en valor i visibilitzar** el paper que han tingut en el desenvolupament de la impremta valenciana; i, per una altra, **difondre el patrimoni bibliogràfic** que es conserva a la Biblioteca Històrica de la Universitat de València.

Les imprentes eren un negoci familiar on tallers i habitatge compartien espai i, ja des dels seus inicis, a mitjan segle XV, les dones van estar implicades en els treballs propis de l'ofici. Però, a pesar que en la iconografia la impremta es representa per una figura femenina, la **presència de les dones** en aquest àmbit **ha passat desapercibuda**.

En la microexposició es mostra una selecció d'algunes de les obres que van ser produïdes en les imprentes valencianes des del segle XVI al XIX, i en l'elaboració de les quals van intervindre les dones.

"Stampa"

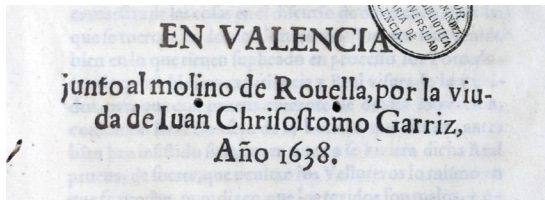
Cesare Ripa, 1555-1622. *Iconologia*. In Venetia: presso Cristoforo Tomasini, 1645

Universitat de València. Biblioteca Històrica
BH Y-30/89

DONES INVISIBLES

Resulta excepcional trobar el nom d'una dona en un peu d'impremta o en el colofó d'una obra de fons antic, llevat que aparega vinculat a un parentiu, per la qual cosa moltes d'elles, així com la seua aportació a la història de la producció del llibre, **han sigut oblidades i romanen ocultes sota fórmules comercials** com a "Vídua de", "Filla de" o "Hereus de".

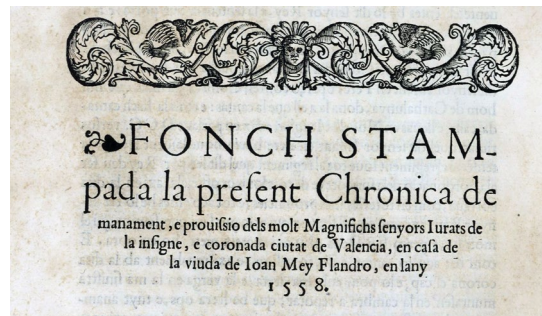
3

Peu d'impremta

En Valencia: junto al molino de Rouella, por la viuda de Iuan Chrisostomo Garriz, 1638

Universitat de València. Biblioteca Històrica
BH Var. F-1/35

Colofó

Valencia: en casa de la viuda de Ioan Mey Flandro, 1558

Universitat de València. Biblioteca Històrica
BH R-1/76

A més de la situació social de la dona en el passat, s'han pres en consideració altres motius que han fet que la seua aportació siga poc coneguda. Mantenir el nom de l'impressor era també una estratègia comercial per a conservar la clientela i les subvencions que ja havien sigut adjudicades. El **paper de les dones va ser clau per a donar continuïtat a molts dels tallers tipogràfics** i, només en heretar el negoci, la seua tasca com a impressores obtenia un reconeixement públic. En alguns casos, van continuar subsumint-se en nous matrimonis, generalment amb un altre impressor, com **Jerònima Galés**; en altres, com **Francisca López**, van formar societat amb els treballadors; i encara en altres van assumir la direcció en solitari fins

que algun dels fills complís la majoria d'edat per a fer-se càrrec del negoci.

Hi ha recents estudis que abunden en la idea que l'aportació de les dones no sols es va cenyir a tasques de gestió del negoci, sinó que van participar en el perfeccionament dels tipus, la fabricació de la tinta, la correcció de proves, la preparació del paper, la impressió de textos i fins i tot en l'ampliació del negoci. Cal assenyalar també que als **tallers tipogràfics regentats per dones es van formar importants impressors.**

4

LES DONES I LA IMPREMTA A VALÈNCIA

No existeix a penes documentació sobre les dones impressores.

En relació amb el període incunable a València, s'han trobat documents d'arxiu on consta l'existència de deutes per la compra de paper o de llibres, que permeten anar descobrint la figura de dones relacionades amb la història dels tallers d'impremta a València, com són **Isabel Trinxer** o **Isabel Robiols**.

Un altre cas és el de **Francisca López, viuda de l'impressor Lope de la Roca**, que va conservar els punxons del seu marit i, en 1498, va llogar, en societat amb els treballadors de Roca, Sebastián de Escòcia i Joan Jofré, material d'impremta a Jaume de Vila, fet pel qual es pot deduir que va continuar amb el negoci que havia rebut en herència.

De la mateixa manera, també existeixen casos de dones que van donar suport a l'invent de la impremta, com **Elionor Eiximenis**, que va prestar ajuda econòmica a **Lambert Palmart** quan aquest es va establir a València. Del seu taller eixiria el considerat com el primer llibre de caràcter literari imprès a la península Ibèrica, *Obres o Trobes en lahors de la Verge Maria* (1474).

La Biblioteca Històrica compta entre els seus fons amb obres impreses per dones que amb la seua tasca van contribuir al **desenvolupament de la impremta valenciana** i a la **difusió de les idees i la cultura** de la seua època. A la feina i la perícia d'aquestes dones invisibles devem un gran nombre de les obres que es troben entre les més significatives en la història del llibre valencià.

SEGLE XVI

Jerònima Galés, esposa i mare d'impressors, és una de les impressores més conegudes d'aquest segle. Va estar activa en dos períodes, des de 1556 a 1568 i des de 1581 a 1587. En 1556, després de la mort del seu marit, **Joan Mey**, va utilitzar com a peu d'impremta "**Viuda de Joan Mey**". En 1559, va contraure matrimoni amb **Pedro de Huete**, encara que van continuar usant el nom del primer marit fins a 1568. En 1580, després de la mort del seu

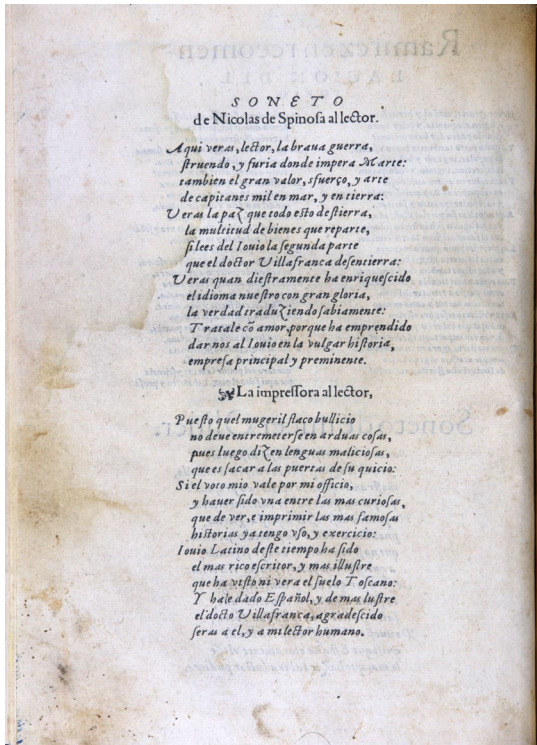

Ramon Muntaner, 1265-1336. *Chronica, o descripción dels fets, e hazanyes del inclyt Rey Don Iaume Primer...* En Valencia: en casa de la viuda de Ioan Mey Flandro, 1558

Universitat de València. Biblioteca Històrica
BH R-1/76

segon marit signarà com a **"Viuda de Pedro de Huete"** fins a la seua defunció, a la fi de 1587. Encara que el seu nom va desaparèixer, era ella, amb el suport dels seus fills, la que estava al comandament de la impremta.

Jerónima Galés va ser una **impressora rellevant i coneguda gràcies a l'excel·lència dels seus treballs**. Una de les primeres obres que va imprimir va ser *Doctrina confessional pera els persones de ordens sacres, i en alguns llocs vtil a tots els altres confessants...* (1556). Durant la seua primera etapa, la seua producció està molt relacionada amb l'estudi universitari valencià, amb textos de Pere Joan Nunyes, Joan Llorenç Palmireno o Ciceró. Imprimeix també

Sonnet de Jerónima Galés

Paolo Giovio. *Libro de las historias y cosas acontecidas en Alemaña, España, Francia...* Impreso en Valencia: en casa de Ioan Mey, 1562

Universitat de València. Biblioteca Històrica
BH R-1/125

obres rellevants com ***Chronica o comentari del gloriosissim rey En Iacme... feta e escrita per aquell en sa lengua natural...*** En València en casa de la Biuda de Ioan Mey Flandro, 1557, sobre la qual el bibliòfil Salvà i Mallén va dir que era **"el model més perfecte i magnífic de la tipografia espanyola del segle XVI."**

Va escriure un sonet en el qual **reivindicava la seua experiència i coneixement de la professió que exercia** i el va publicar, en 1562, en els preliminars de la traducció castellana del *Libro de las*

historias y cosas acontecidas en Alemaña, España... de Paolo Giovio.

Va ser mare de prestigiosos impressors com Felip i Pere Patrici Mey.

En reconeixement a la seua tasca, la **Societat Bibliogràfica Valenciana**, fundada en 1994, porta el seu nom.

SEGLE XVII

En el segle XVII, la presència de les dones al capdavant dels tallers tipogràfics experimenta un increment considerable, amb noms com la **viuda de Jeroni Cortés, Isabel Anna Sebastià (viuda de Josep Gasch i viuda de Lluç Fuster), la viuda de Bernat Nogués, Josepa Escuder (viuda de Francesc Ciprés)**, etc.

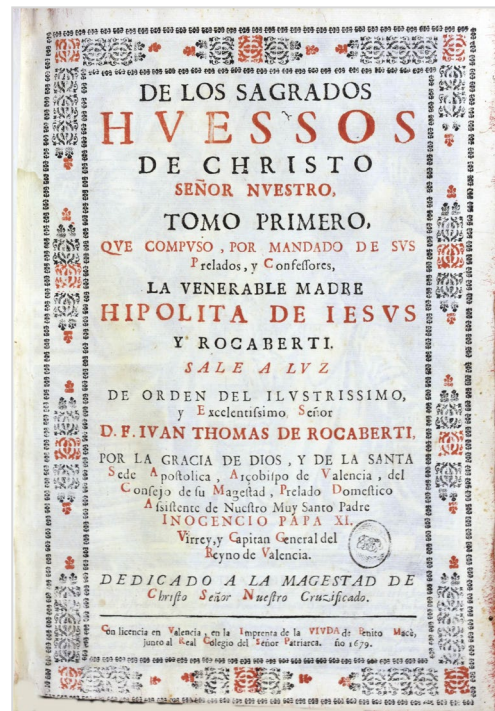

Memorial en hecho, y en derecho en fauor del oficio de Torcedores de seda... En Valencia: junto al molino de Rouella, por la viuda de Iuan Chrisostomo Garriz, 1638

Universitat de València. Biblioteca Històrica
BH Var. F-1/35

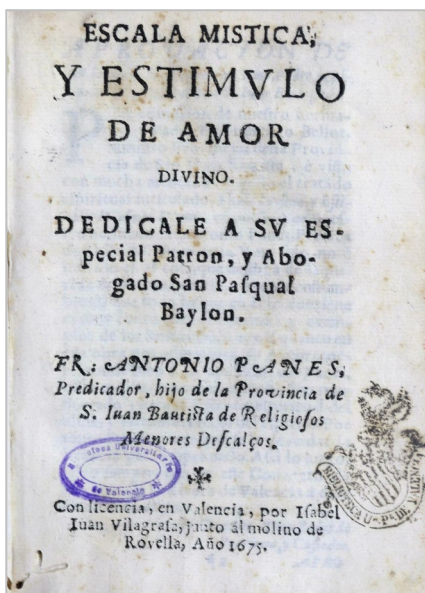
La **viuda de l'impressor Joan Crisòstom Garriz** és una de les primeres impressores del segle XVII. A penes hi ha dades sobre ella. Serrano Morales fa referència a **una dona anomenada Luisa** com a dona de Garriz, en 1601 i 1604. Això fa suposar que, vista l'absència de documents que demostrin que l'impressor es va tornar a casar, és possible que es tractés de la mateixa dona que va continuar amb el negoci després de morir Garriz. Va estar activa entre 1629 i 1640.

Josepa Avinent, viuda de l'impressor Benet Macé, es va posar al capdavant de la impremta en 1677, després de la mort del seu marit. Va estar activa fins a 1686. La seua producció sempre està signada fent referència al seu marit i la seua condició de viuda. Utilitza sovint el peu d'impremta "en la Impremta de la Viuda de Benito Macè". En el seu taller va continuar de regent Jaume Bordassar, pare del també impressor Antonio Bordassar. La seua impremta va estar situada al costat del Col·legi del Corpus Christi.

Hipòlita de Rocabertí i Soler, 1594-1664. *De los sagrados huessos de Christo Señor nuestro: tomo primero...* En València: en la Impremta de la Viuda de Benito Macè... 1679

Universitat de València. Biblioteca Històrica
BH Y-34/69

Antonio Panes (O.F.M.), aproximadament 1621-1676. *Escala mistica y estimulo de amor diuino...* En València: por Isabel Iuan Vilagrassa, junto al molino de Rovella, 1675

Universitat de València. Biblioteca Històrica
BH Y-13/185

Una altra impressora destacada del segle XVII va ser **Isabel Joan Vilagrassa**, filla del fecund impressor Jeroni Vilagrassa. En 1675, va heretar el taller del seu pare i, aqueix mateix any, va imprimir l'obra *Escala mistica i estimule d'amor diuino...* d'Antonio Panes. Aquesta obra, que es troba entre els fons de la Biblioteca Històrica, és **un dels pocs casos en els quals apareix el nom complet de la impressora al peu d'impremta**. Quan va contraure matrimoni amb el també impressor

Francesc Mestre, encara que continua treballant al taller, el seu nom desapareix dels impresos, i els peus d'impremta i els colofons se signen com a "**Herederos de Jerónimo Vilagrasa**". Després de quedar-se viuda, continua al capdavant del taller com a "Viuda de Francisco Mestre" fins que el va traspasar a Juan González en 1710.

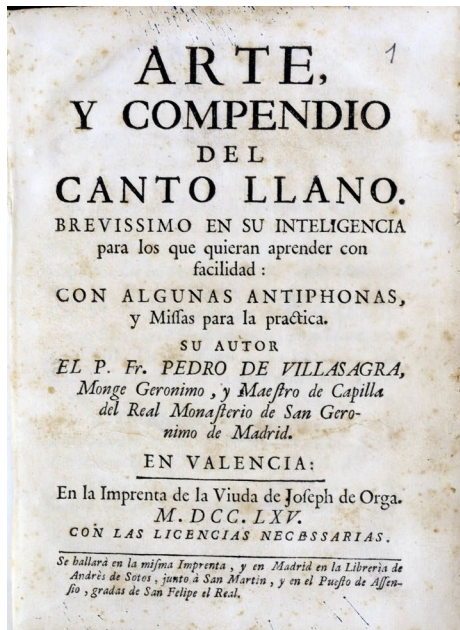
SEGLE XVIII

En el **segle de la Il·lustració**, les dones cobren consciència de la necessitat d'exigir un lloc en la societat. No obstant això, i a pesar que durant aquest segle la impremta valenciana aconsegueix el seu màxim desenvolupament, família i matrimonis continuen sent les fórmules que donen estabilitat als tallers i en garanteixen la seua continuïtat. Les dones continuen participant activament en les feines d'impremta i ocultant el seu nom en favor de pares i marits.

Aquesta continuïtat familiar es dona també en el cas dels impressors més importants de l'època: **Bordassar, Orga, Monfort i Laborda**.

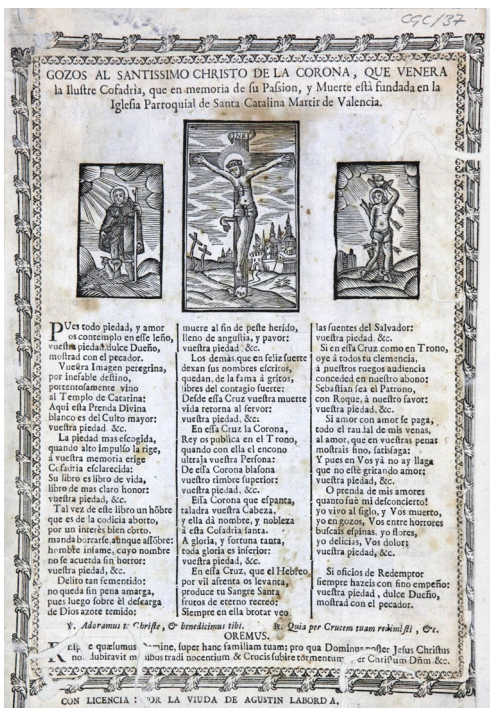
Margarita Veo, viuda d'Antonio Bordassar. La seua producció abasta des de 1744 a 1759 i, malgrat ser dona, va arribar a mantenir el títol d'"**impressora de la ciutat**". Al seu taller va treballar **José de Orga, i Benet Monfort** hi va estar com a aprenent.

Antonia Gómez, viuda de l'impressor aragonés José Jaime de Orga. Va estar activa entre 1757 i 1771. Filla de l'impressor Manuel Gómez, en casar-se, es van traslladar a Madrid. Quan va enviudar, assetjada pels deutes, va tornar a València, on va fundar una impremta en què es produïen obres de qualitat i dirigides al gran públic. Va aconseguir ostentar el títol d'"**impremta de la Intendència**".

Pedro de Villasagra. *Arte, y compendio del canto llano*. En Valencia: En la Imprenta de la Viuda de Joseph de Orga..., 1765
 Universitat de València. Biblioteca Històrica
 BH X-10/68

10

Gozos al santissimo Christo de la Corona... [Valencia]: por la Viuda de Agustín Laborda, [entre 1780 y 1818]

Universitat de València. Biblioteca Històrica
 BH CGC/37

Vicenta Devís, viuda d'Agustí Laborda i Campo, qui degué morir cap a 1775. No és fins a 1780 quan comencen a eixir els primers treballs amb el peu d'impremta de **"Viuda d'Agustín Laborda"** o **"Viuda de Laborda"**. Va mantenir la línia editorial del seu marit, especialitzada en **plecs de canya i cordell**. La seua activitat s'estén fins a 1819, i un any després comença a aparèixer als seus d'impremta la seua filla, **Maria Teresa Laborda i Devís**, com a

“**Hija de Agustín Laborda**” o “**Imprenta de Laborda**”. Aquest és un dels pocs casos en els quals una dona va heretar el negoci de mans d'una altra dona.

SEGLE XIX

L'**escassa bibliografia** sobre la impremta en aquest període dificulta saber quin va ser el paper de la dona en el món de la tipografia. Al llarg d'aquest segle, **la impremta experimenta una gran transformació** amb la incorporació de sistemes de producció mecanitzats. La dona, mancada de formació i amb escassa experiència, **comença a perdre presència en els treballs tipogràfics**. Vídues i filles continuen fent front als negocis familiars una vegada morts els respectius pares o marits. Algunes impressores d'aquesta època van ser, a més de **Maria Teresa Laborda i Devís: Josepa Ros i Sanz (viuda de Josep M. Ayoldi) o la viuda de Salvador Amargós, Ramona Andreu**.

11

La **contribució de les dones va ser clau** en el desenvolupament de la impremta i en la difusió de la cultura valenciana. La seua tasca en aquest àmbit, com en tants altres, **ha passat desapercebuda** al llarg dels anys.

Són dones invisibles que van deixar la seua petjada en el llibre imprès amb una tinta anònima, una tinta que, com una capa d'invisibilitat, les oculta i no permet veure la mà femenina que hi ha darrere de la seua empremta.

BIBLIOGRAFIA

- Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu. (2019) *Impresoras valencianes: guía de recursos*. Generalitat Valenciana.

http://bv.gva.es/documents/167016322/167019242/impres_spi/5d00f9d2-2d47-41e9-ae8-704be2729e1f

- Biblioteca Nacional de España. *Mujeres impresoras. Guía de recursos bibliográficos*.

<http://www.bne.es/es/Micrositios/Guias/MujeresImpresoras/index.html>

- Delgado Casado, J. (1996). *Diccionario de impresores españoles: (siglos XV-XVII)*. Arco-Libros.

- Establés Susán, S. (2018). *Diccionario de mujeres impresoras y librerías de España e Iberoamérica entre los siglos XV y XVIII*. Prensas de la Universidad de Zaragoza.

- Garone Gravier, M., & Corbeto López, A. (2009). *Muses de la imprenta: la dona i les arts del llibre segles XVI - XIX: [Exposició al Museu Diocesà de Barcelona, 1 de desembre de 2009 - 31 de gener de 2010]*. Museu Diocesà.

- Gregori Roig, R. (2012). *La impressora Jerònima Galés i els Mey (València, segle XVI)*. Generalitat Valenciana, Biblioteca Valenciana.

- Gregori Roig, R. (2018). Sacar a las puertas de su quicio. Ejemplos del trabajo de las dones en el mundo del libro (Corona d'Aragó, siglos XV al XVII). *Pasiones bibliográficas*, 3, 61-90. Recuperat de:

<http://societatbibliograficavalenciana.es/documentos/pasiones3.pdf>

- Serrano Morales, J. (1898). *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la*

introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868 con noticias bio-bibliográficas de los principales impresores. Imp. de F. Doménech.

- Universitat de Barcelona. CRAI Biblioteca de Reserva. (2020). *Exposició virtual: El fons antic de la Universitat de Barcelona amb perspectiva de gènere.* CRAI Biblioteca de Reserva.

<https://bloccdereserva.wixsite.com/fons-antic-i-genere/>

VALÈNCIA - DONES IMPRESSORES (períodes d'activitat)

S. XV

- Isabel Robiols
- Isabel Trinxer (ca. 1498)
- Francisca López
 - Viuda de Lope de la Roca (1498)

S. XVI

- Jerònima Galés (1550-1587)
 - Viuda de Joan Mey (1556-1568)
 - Viuda de Pedro de Huete (1581-1587)

S. XVII

- Viuda de Jeroni Cortés (1613)
- Viuda de Joan Crisòstom Garriz (1629-1640)
- Isabel Anna Sebastià
 - Viuda de Josep Gasch (1647-1650)
 - Viuda de Lluç Fuster
- Viuda de Silvestre Esparsa (1660-1665)
- Viuda de Bernart Nogués (1662-1664)
- Josepa Escuder
 - Viuda de Francesc Ciprés (1675)
- Isabel Joan Vilagrassa (1675-1710)
 - Filla de Jeroni Vilagrassa
 - Viuda de Francesc Mestre
- Josepa Avinent
 - Viuda de Benet Macé (1677-1686)

S. XVIII

- Viuda de la Marca (1739)
- Margarita Veo
 - Viuda d'Antoni Bordassar (1744-1759)
- Viuda de Jerónimo Conejos (1746-1754)
- Viuda de Juan González (1754-1761)
- Antonia Gómez
 - Viuda de José Jaime de Orga (1757-1771)
- Vicenta Devís
 - Viuda d'Agustí Laborda i Campo (1779-1819)
- Viuda de Martín Peris (1798-1811)

S. XIX

- Maria Teresa Laborda i Devís
 - Filla d'Agustí Laborda i Campo (1820-1825)
- Viuda de Manuel Muñoz (1824-1832)
- Viuda de Jacinto Talamantes (1844-1846)
- Josepa Ros i Sanz
 - Viuda de Josep M. Ayoldi (1876-1883)
- Ramona Andreu
 - Viuda de Salvador Amargós (1878-1894)
- Viuda de P. Martí (ca. 1880-1903)
- Viuda de Rafael Mariana (ca. 1880-1906)
- Concepción Amargós (1894-ca. 1900)
- ...